

ПЕРЕКЛАДИ

УДК 1(38):1Ісократ:821.14'06-9
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2025.38.25>

Леся ЗВОНЬСЬКА, д-р філол. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-5361-3554
e-mail: l.zvonska@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ІСОКРАТ ПРО ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯН: УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД

Пропонується вперше переклад українською мовою фрагментів із промов "Панегирик" та "Панафінейська промова" афінського оратора Ісократ. Обрані нами уривки, присвячені опису принципів афінської пайдейї для формування ідеальних громадянина та суспільства, висвітлюють роль і значення у цьому філософії та риторики, а також містять критику інших систем виховання (спартанського, перського).

Ключові слова: Ісократ, "Панегирик", "Панафінейська промова", антична риторика, пайдейя, давньогрецька література.

Промови відомого афінського оратора Ісократ (436–338 рр. до н.е.), учня Горгія та вихованця софістичної системи, ідеолога промакедонської партії, риторичного суперника і політичного супротивника Демосфена, є яскравими прикладами давньогрецького ораторського мистецтва з широкими соціально-філософськими рефлексіями. Риторика в античності розглядалася як дієвий засіб впливу на громадську думку, на моральний вибір громадян у суспільному й приватному житті на користь ідеалу калокагатії, а також як один із прийомів виховання (пайдейї). Промова "Панегирик" була приурочена до Олімпійських ігор 380 р. до н.е., але не виголошувалася безпосередньо в Олімпії (Isocrates, n. d., L. 14). Це фікціональна промова змішаних стилів (урочистого та дорадчого), яка має на меті звеличення устрою Афін та їхніх здобутків у вихованні доблесних громадян; рушійною силою такого ідеального виховання Ісократ називає філософію та риторичку. На противагу панегиричному опису Афін, Ісократ вдається до закидів

чи відвертої критики інших полісів, передусім Спарти, та особливо – перського виховання як неналежного та шкідливого для вільних громадян. "Панафінейська промова" написана Ісократом у 339 р. до н.е., на схилі понад столітнього віку, але містить ті ж моральні заклики та віру в силу демократичних засад Афін, освіти та науки, філософської етики та красномовства (Isocrates, n. d., L. 12).

Пропоновані нами уривки (Liddell, & Scott, 1940) присвячені опису принципів афінської пайдейї для формування ідеальних громадянина та суспільства. Ісократ був творцем новаторських художньо-стилістичних прийомів, вдалих композиційних схем промови, розвинув і вдосконалив риторичні так звані горгієві фігури, майстерно, як ніхто інший з прозаїків, уникав гіатусу, – усе це створює певні перекладацькі виклики та труднощі; ми намагалися відтворити як стиль промов, так і риторичні тропи та фігури оригінального тексту.

ІСОКРАТ
Панегирик

[45] καὶ γὰρ θεάματα πλείστα καὶ κάλλιστα κέκτηται, τὰ μὲν ταῖς δαπάναις ὑπερβάλλοντα, τὰ δὲ κατὰ τὰς τέχνας εὐδοκίμοῦντα, τὰ δ' ἀμφοτέροις τούτοις διαφέροντα, καὶ τὸ πλῆθος τῶν εἰσαφικνουμένων ὡς ἡμᾶς τοσοῦτόν ἐστιν, ὥστ' εἴ τι ἐν τῷ πλησιάζειν ἀλλήλοις ἀγαθόν ἐστί, καὶ τοῦθ' ὑπ' αὐτῆς περιειλήφθαι. πρὸς δὲ τούτοις καὶ φιλίας εὐρεῖν πιστοτάτας καὶ συνουσίας ἐντυχεῖν παντοδαπτῶτάτας μάλιστα παρ' ἡμῖν ἐστίν, ἔτι δ' ἀγῶνας ἰδεῖν, μὴ μόνον τάχους καὶ ῥώμης, ἀλλὰ καὶ λόγων καὶ γνώμης καὶ τῶν ἄλλων ἔργων ἀπάντων, καὶ τούτων ἄθλα μέγιστα. [46] πρὸς γὰρ οἷς αὐτὴ τίθησι, καὶ τοὺς ἄλλους διδόναι συναναπέθει: τὰ γὰρ ὑφ' ἡμῶν κριθέντα τοσαύτην λαμβάνει δόξαν ὥστε παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀγαπᾶσθαι. χωρὶς δὲ τούτων αἱ μὲν ἄλλα πανηγύρεις διὰ πολλοῦ χρόνου συλλεγεῖσθαι ταχέως διελύθησαν, ἡ δ' ἡμετέρα πόλις ἅπαντα τὸν αἰῶνα τοῖς ἀφικνουμένοις πανηγύρις ἐστίν.

[47] φιλοσοφίαν τοίνυν, ἣ πάντα ταῦτα συνεξεύρε καὶ συγκατασκεύασε, καὶ πρὸς τε τὰς πράξεις ἡμᾶς ἐπαίδευσε καὶ πρὸς ἀλλήλους ἐπράυνε, καὶ τῶν συμφορῶν τὰς τε δι' ἀμαθίαν καὶ τὰς ἐξ ἀνάγκης γιγνομένης διεῖλε, καὶ τὰς μὲν φυλάξασθαι τὰς δὲ καλῶς ἐνεγκεῖν ἐδίδασκεν, ἡ πόλις ἡμῶν κατέδειξε, [48] καὶ λόγους ἐτίμησεν, ὧν πάντες μὲν ἐπιθυμοῦσι, τοῖς δ' ἐπισταμένοις φθονοῦσι, συνειδυῖα μὲν ὅτι τοῦτο μόνον ἐξ ἀπάντων τῶν ζώων ἴδιον ἔφουμεν ἔχοντες, καὶ διότι τούτῳ πλεονεκτήσαντες καὶ τοῖς ἄλλοις

[45] А безліч прекрасних видовищ, – одне вражає розкішшю, інше мистецькими витворами, третє поєднує і те, й інше; а кількість людей, які прибувають до нас, така велика, що якщо існує якесь добро у взаємному зближенні людей, то і ця перевага належить місту¹. У нас більше, ніж будь-де можна знайти найвірнішу дружбу і натрапити на найрізноманітніші спільноти; можна побачити змагання не лише у швидкості та силі, а й у красномовстві, розумі та у всіх інших видах діяльності – і це відзначається найбільшими нагородами. [46] Наше місто не тільки саме встановлює нагороди, а й схиляє до цього й інші міста: рішення, прийняті нами, мають таку славу, що всі люди задоволені ними. Більше того, інші всенародні свята збираються через великі проміжки часу і швидко проходять, а наше місто для всіх, хто приїздить, – вічне всенародне свято.

[47] Все це допомогла відкрити й облаштувати філософія: вона виховала нас для дієвих справ і поміяшила наші звичаї; вона навчила нас відрізняти нещастя, викликані невіглаством, від посталих з необхідності, перших – остерігатися, другі – мужньо переносити. І наше місто показало цю філософію, огорнуло шаную красномовство, до якого всі прагнуть і заздять тим, хто ним володіє. [48] Наше місто добре

¹ Ідеться про Афін.

ἅπασιν αὐτῶν διηνέγκαμεν, ὁρώσα δὲ περὶ μὲν τὰς ἄλλας πράξεις οὕτω παραχώδεις οὔσας τὰς τύχας ὥστε πολλάκις ἐν αὐταῖς καὶ τοὺς φρονίμους ἀτυχεῖν καὶ τοὺς ἀνοήτους κατορθοῦν, τῶν δὲ λόγων τῶν καλῶς καὶ τεχνικῶς ἐχόντων οὐ μετὸν τοῖς φαύλοις, ἀλλὰ ψυχῆς εὖ φρονούσης ἔργον ὄντας, [49] καὶ τοὺς τε σοφοὺς καὶ τοὺς ἀμαθεῖς δοκοῦντας εἶναι ταύτη πλείστον ἀλλήλων διαφέροντας, ἔτι δὲ τοὺς εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐλευθέρως τεθραμμένους ἐκ μὲν ἀνδρίας καὶ πλοῦτου καὶ τῶν τοιοῦτων ἀγαθῶν οὐ γιγνωσκόμενους, ἐκ δὲ τῶν λεγομένων μάλιστα καταφανεῖς γιγνωμένους, καὶ τοῦτο σύμβολον τῆς παιδεύσεως ἡμῶν ἐκάστου πιστότατον ἀποδεδειγμένον, καὶ τοὺς λόγῳ καλῶς χρωμένους οὐ μόνον ἐν ταῖς αὐτῶν δυναμέουσ, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἐντίμους ὄντας. [50] τοσοῦτον δ' ἀπολέλοιπεν ἡ πόλις ἡμῶν περὶ τὸ φρονεῖν καὶ λέγειν τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ὥσθ' οἱ ταύτης μαθηταὶ τῶν ἄλλων διδάσκαλοι γεγόνασι, καὶ τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδεύσεως τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας.

[71] καλὰ μὲν οὖν καὶ ταῦτα, καὶ πρέποντα τοῖς περὶ τῆς ἡγεμονίας ἀμφισβητοῦσιν: ἀδελφὰ δὲ τῶν εἰρημένων, καὶ τοιαῦθ' οἷα περ εἰκὸς τοὺς ἐκ τοιοῦτων γεγονότας, οἱ πρὸς Δαρεῖον καὶ Ξέρην πολεμήσαντες ἔπραξαν. μεγίστου γὰρ πολέμου συστάτος ἐκείνου, καὶ πλείστων κινδύνων εἰς τὸν αὐτὸν χρόνον συμπεσόντων, καὶ τῶν μὲν πολεμίων ἀνυποστάτων οἰόμενων εἶναι διὰ τὸ πλήθος, τῶν δὲ συμμάχων ἀνυπέρβλητον ἡγουμένων ἔχειν τὴν ἀρετὴν, [72] ἀμφοτέρων κρατήσαντες ὡς ἐκατέρων προσῆκεν, καὶ πρὸς ἅπαντας τοὺς κινδύνους διενεγκόντες, εὐθύς μὲν τῶν ἀριστείων ἠξιώθησαν, οὐ πολλῶ δ' ὕστερον τὴν ἀρχὴν τῆς θαλάττης ἔλαβον, δόντων μὲν τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, οὐκ ἀμφισβητούντων δὲ τῶν νῦν ἡμᾶς ἀφαιρεῖσθαι ζητούντων.

[73] καὶ μηδεὶς οἰέσθω μ' ἀγνοεῖν ὅτι καὶ Λακεδαιμόνιοι περὶ τοὺς καιροὺς τούτους πολλῶν ἀγαθῶν αἴτιοι τοῖς Ἑλλησι κατέστησαν: ἀλλὰ διὰ τοῦτο καὶ μᾶλλον ἐπαινεῖν ἔχω τὴν πόλιν, ὅτι τοιοῦτων ἀνταγωνιστῶν τυχοῦσα τοσοῦτον αὐτῶν διήνεγκεν. βούλομαι δ' ὀλίγῳ μακρότερα περὶ τοῖν πολιῶν εἰπεῖν καὶ μὴ ταχὺ λίαν παραδραμεῖν, ἵν' ἀμφοτέρων ἡμῖν ὑπομνήματα γένηται, τῆς τε τῶν προγόνων ἀρετῆς καὶ τῆς πρὸς τοὺς βαρβάρους ἔχθρας. [74] καίτοι μ' οὐ λέληθεν ὅτι χαλεπὸν ἔστιν ὕστατον ἐπελθόντα λέγειν περὶ πραγμάτων πάλαι προκατελημμένων, καὶ περὶ ὧν οἱ μάλιστα δυνηθέντες τῶν πολιῶν εἰπεῖν ἐπὶ τοῖς δημοσίᾳ θαπτομένοις πολλάκις εἰρήκασιν: ἀνάγκη γὰρ τὰ μὲν μέγιστ' αὐτῶν ἤδη κατακεχρησθαι, μικρὰ δ' ἔτι παραλελείφθαι. ὅμως δ' ἐκ τῶν ὑπολοίπων, ἐπειδὴ συμφέρει τοῖς πράγμασιν, οὐκ ὀκνητέον μνησθῆναι περὶ αὐτῶν.

[75] πλείστων μὲν οὖν ἀγαθῶν αἰτίους καὶ μεγίστων ἐπαίνων ἀξίους ἡγοῦμαι γεγενῆσθαι τοὺς τοῖς σώμασιν ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος προκινδυνεύσαντας: οὐ μὴν οὐδὲ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου τούτου γενομένων καὶ δυναστευσάντων ἐν ἐκατέρᾳ τοῖν πολέοις δίκαιον ἀμνημονεῖν: ἐκείνοι γὰρ ἦσαν οἱ προασκήσαντες τοὺς ἐπιγιγνομένους καὶ τὰ πλήθη προτρέψαντες ἐπ' ἀρετὴν καὶ χαλεποὺς ἀνταγωνιστὰς τοῖς βαρβάροις ποιήσαντες. [76] οὐ γὰρ ὀλιγώρου τῶν κοινῶν, οὐδ' ἀπέλασον μὲν ὡς ἰδίω, ἡμέλουν δ' ὡς ἄλλοτρίων, ἀλλ' ἐκήδοντο μὲν ὡς οἰκείων, ἀπέιχοντο δ' ὡσπερ χρὴ τῶν μηδὲν προσηκόντων: οὐδὲ πρὸς ἀργύριον τὴν εὐδαιμονίαν ἔκρινον, ἀλλ' οὗτος ἐδόκει πλοῦτον ἀσφαλέστατον κεκτήσθαι καὶ κάλλιστον, ὅστις τοιαῦτα τυγχάνοι πράττων ἐξ ὧν αὐτός τε μέλλοι μάλιστ' εὐδοκιμήσειν καὶ τοῖς παισὶ μεγίστην δόξαν καταλείπειν. [77] οὐδὲ τὰς θρασυτήτας τὰς ἀλλήλων ἐζήλουν, οὐδὲ τὰς τόλμας τὰς αὐτῶν ἤσκούν, ἀλλὰ δεινότερον μὲν ἐνόμιζον εἶναι κακῶς ὑπὸ τῶν πολιῶν

υσвідомило, що дар слова – єдина природня перевага, що вирізняє нас від усіх інших живих істот: завдяки цьому дару ми перевершили їх і в усьому іншому. Наше місто бачить, що через мінливість долі в інших видах нашої діяльності розважливі люди часто зазнають невдачі, а дурні процвітають, тоді як художньо опрацьовані промови недоступні нікчемам, але під силу лише людям, що працюють над розвитком душі. [49] І гадається, що саме у цьому полягає велика різниця між людьми мудрими і невігласами; і наше місто добре зрозуміло, що людину пізнають не за мужністю, багатством або іншими такими ж перевагами, але найдужче це пізнається з мови, тому вона і становить найпевнішу ознаку виховання кожного з нас. Люди, які вправно володіють словом, не тільки користуються впливом у своїй державі, а є шанованими і за її межами. [50] Наше місто настільки залишило позаду інших людей у мистецтві мислити і висловлювати свої думки, що його учні стали вчителями інших, а саме ім'я еллінів стає вже позначенням не походження, а мислення: еллінами частіше називають тих, хто отримав однакову з нами освіту, ніж причетних до спільного походження.

[71] Які прекрасні ці справи і як гідні вони тих, хто змагається за гегемонію: подвиги, споріднені до згаданих і гідні нащадків таких предків, здійснили ті, хто боровся проти Дарія та Ксеркса¹. Це сталося, коли вибухнула найбільша війна; безліч нещастя навалилося на нас водночас: вороги вважали себе непереможними завдяки своїй численності, а наші союзники вважали себе неперевершеними у доблесті. [72] Але афіняни взяли гору і над тими, і над іншими, як і годилося перевершити кожного з них, а відзначившись у всіх небезпеках, вони відразу ж були визнані гідними нагороди за доблесть і пізніше досягли панування на морі, запропонованого нам еллінами, не зустрічаючи жодних заперечень з боку тих, які тепер намагаються відібрати його в нас.

[73] Не думайте, що я не знаю про важливі послуги, надані на той час еллінам лакедемонянами, тому я і вважаю за потрібне віддати ще більшу хвалу нашому місту, що йому вдалося настільки перевершити таких значних суперників. Я хочу трохи докладніше сказати і неспішно пройтися розповіддю про ці дві держави, щоб згадати відразу і про доблесть наших предків, і про їхню ворожнечу до варварів. [74] Від мене не сховалося, як важко виступати останнім щодо справ, давно обговорених і про які часто висловлювалися найпотужніші громадяни на громадському похороні: неминуче, що найважливіші з цих подій вже всебічно обговорені і залишилися лише незначні. Однак, оскільки це корисно для справи, я маю без вагань згадати і про те, що не було сказано іншими.

[75] Ті люди, які ризикували своїм життям за Елладу, призвідці численних благодіянь, заслуговують, на мою думку, і найбільших похвал. Проте несправедливо було б не згадати і про тих, хто жив і хто був при владі в кожному з цих двох міст до цієї війни. Адже саме вони підготували наступні покоління, спонукавши народ повернутися до чесноти і зробивши з нього грізних супротивників варварам. [76] До суспільного надбання посадовці не ставилися безтурботно, насолоджуючись ним як своїм і нехтуючи як чужим, але дбали про нього як про власне майно; вони утримувалися від посягання на нього, ніби воно їм зовсім не належало: про щастя судили вони не по грошах, зате власником найміцнішого і кращого багатства здавався їм лише той, хто чинив

¹ Дарій, Ксеркс – перські царі, які здійснили завойовницькі походи у Грецію і яких греки перемогли у Греко-перських війнах.

ἀκούειν ἢ καλῶς ὑπὲρ τῆς πόλεως ἀποθνήσκειν, μᾶλλον δ' ἠσχύοντ' ἐπὶ τοῖς κοινῶν ἀμαρτήμασιν ἢ νῦν ἐπὶ τοῖς ἰδίῳ τοῖς σφετέροις αὐτῶν. [78] τούτων δ' ἦν αἴτιον ὅτι τοὺς νόμους ἐσκόπουσαν ὅπως ἀκριβῶς καὶ καλῶς ἐξουσίαν, οὐχ οὕτω τοὺς περὶ τῶν ἰδίων συμβολαίων ὡς τοὺς περὶ τῶν καθ' ἐκάστην τὴν ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων: ἠπίσταντο γὰρ ὅτι τοῖς καλοῖς κάναθοῖς τῶν ἀνθρώπων οὐδὲν δεῖσει πολλῶν γραμμάτων, ἀλλ' ἀπ' ὀλίγων συνθημάτων ῥαδίως καὶ περὶ τῶν ἰδίων καὶ περὶ τῶν κοινῶν ὁμονοήσουσιν. [79] οὕτω δὲ πολιτικῶς εἶχον, ὥστε καὶ τὰς στάσεις ἐποιοῦντο πρὸς ἀλλήλους οὐχ ὁπότεροι τοὺς ἑτέρους ἀπολέσαντες τῶν λοιπῶν ἄρξουσιν, ἀλλ' ὁπότεροι φθῆσονται τὴν πόλιν ἀγαθὸν τι ποιήσαντες: καὶ τὰς ἐταιρείας συνῆγον οὐχ ὑπὲρ τῶν συμφερόντων, ἀλλ' ἐπὶ τῇ τοῦ πλῆθους ὠφελείᾳ. [80] τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ τὰ τῶν ἄλλων διώκουσαν, θεραπεύοντες ἀλλ' οὐχ ὑβρίζοντες τοὺς Ἕλληνας, καὶ στρατηγεῖν οἰόμενοι δεῖν ἀλλὰ μὴ τυραννεῖν αὐτῶν, καὶ μᾶλλον ἐπιθυμοῦντες ἡγεμόνες ἢ δεσπότης προσαγορεύεσθαι καὶ σωτῆρες ἀλλὰ μὴ λυμεῶνες ἀποκαλεῖσθαι, τῷ ποιεῖν εὖ προσαγόμενοι τὰς πόλεις, ἀλλ' οὐ βία καταστρεφόμενοι. [81] πιστοτέροις μὲν τοῖς λόγοις ἢ νῦν τοῖς ὄρκοις χρώμενοι, ταῖς δὲ συνθήκαις ὥστερ ἀνάγκαις ἐμμένειν ἀξιοῦντες, οὐχ οὕτως ἐπὶ ταῖς δυναστείαις μέγα φρονοῦντες, ὡς ἐπὶ τῷ σωφρόνως ζῆν φιλοτιμούμενοι, τὴν αὐτὴν ἀξιοῦντες γνώμην ἔχειν πρὸς τοὺς ἡττοὺς ἢ πτῆρ τοὺς κρείττους πρὸς σφᾶς αὐτοὺς, ἴδια μὲν ἄσπῃ τὰς αὐτῶν πόλεις ἡγουόμενοι, κοινήν δὲ πατρίδα τὴν Ἑλλάδα νομίζοντες εἶναι. [82] τοιαύταις διανοαῖς χρώμενοι, καὶ τοὺς νεωτέρους ἐν τοῖς τοιοῦτοις ἤθεσι παιδεύοντες, οὕτως ἀνδρᾶς ἀγαθοὺς ἀπέδειξαν τοὺς πολεμήσαντας πρὸς τοὺς ἐκ τῆς Ἀσίας, ὥστε μὴδένα πώποτε δυνθῆσαι περὶ αὐτῶν αὐτῶν μῆτε τῶν ποιητῶν μῆτε τῶν σοφιστῶν ἀξίως τῶν ἐκείνους ἐκείνοις πεπραγμένων εἰπεῖν. καὶ πολλὴν αὐτοῖς ἔχων συγγνώμη: ὁμοίως γὰρ ἐστὶ χαλεπὸν ἐπαινεῖν τοὺς ὑπερβεβληκότας τὰς τῶν ἄλλων ἀρετὰς ὥστερ τοὺς μὴδὲν ἀγαθὸν πεποιηκότας: τοῖς μὲν γὰρ οὐχ ὑπερῖσι πράξεις, πρὸς δὲ τοὺς οὐκ εἰσὶν ἀρμόττοντες λόγοι. [83] πῶς γὰρ ἂν γένοιτο σύμμετροι τοιοῦτοι ἀνδράσιν, οἱ τοσοῦτον μὲν τῶν ἐπὶ Τροίαν στρατευσαμένων διήνεγκαν, ὅσον οἱ μὲν περὶ μίαν πόλιν ἔτη δέκα διέριψαν, οἱ δὲ τὴν ἐξ ἀπάσης τῆς Ἀσίας δύναμιν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ κατεπολέμησαν, οὐ μόνον δὲ τὰς αὐτῶν πατρίδας διέσωσαν, ἀλλὰ καὶ τὴν σύμψασαν Ἑλλάδα ἠλευθέρωσαν; ποίων δ' ἂν ἔργων ἢ πόνων ἢ κινδύνων ἀπέστησαν ὥστε ζῶντες εὐδοκιμεῖν, οἱ πινεὺς ὑπὲρ τῆς δόξης ἢς ἔμελλον τελευτήσαντες ἔξεν οὕτως εἰσὶ μὴ ἤθελον ἀποθνήσκειν;

[149] κεφάλαιον δὲ τῶν εἰρημένων: ἐκείνοι γὰρ οὐκ ἐπὶ λείαν ἐλθόντες οὐδὲ κώμην καταλαμβάνοντες, ἀλλ' ἐπ' αὐτὸν τὸν βασιλέα στρατεύσαντες, ἀσφαλέστερον κατέβησαν τῶν περὶ φιλίας ὡς αὐτὸν πρесеβουόντων. ὥστε μοι δοκοῦσιν ἐν ἅπσι τοῖς τόποις σαφῶς ἐπιδειχθῆναι τὴν αὐτῶν μαλακίαν: καὶ γὰρ ἐν τῇ παραλίᾳ τῆς Ἀσίας πολλὰς μάχας ἤττηνται, καὶ διαβάντες εἰς τὴν Εὐρώπην δίκην ἔδοσαν (οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν κακῶς ἀπώλοντο, οἱ δ' αἰσχυρῶς ἐσώθησαν), καὶ τελευτῶντες ὑπ' αὐτοῖς τοῖς βασιλείοις καταγέλαστοι γεγόνασιν.

[150] καὶ τούτων οὐδὲν ἀλόγως γέγονεν, ἀλλὰ πάντ' εἰκότως ἀποβέβηκεν: οὐ γὰρ οἶόν τε τοὺς οὕτω τρεφομένους καὶ πολιτευομένους οὔτε τῆς ἄλλης ἀρετῆς μετέχειν οὔτ' ἐν ταῖς μάχαις τρόπαιον ἰσθάναι τῶν πολεμίων. πῶς γὰρ ἐν τοῖς ἐκείνων ἐπιτηδεύμασιν ἐγγενέσθαι δύναται ἂν ἡ στρατηγὸς δεινὸς ἢ στρατιώτης ἀγαθός, ὡς τὸ μὲν πλεῖστόν ἐστιν ὄχλος ἄτακτος καὶ κινδύνων ἀπειρος, πρὸς μὲν τὸν πόλεμον ἐκκελυμένος, πρὸς δὲ τὴν δουλείαν ἄμεινον τῶν παρ' ἡμῖν οἰκετῶν πεπαιδευμένος, [151] οἱ δ' ἐν ταῖς μεγίσταις δόξαις ὄντες αὐτῶν ὁμαλῶς μὲν οὐδὲ κοινῶς οὐδὲ πολιτικῶς

такі справи, за які і сам мав бути уславленим і своїм дітям залишав по собі величну славу. [77] Вони змагалися один з одним не в нахабстві і не вправлялися в зухвальстві, але вважали, що погана слава серед громадян для них набагато страшніша за славу смерть за своє місто, і набагато більше соромилися спільних помилок, ніж тепер люди соромляться своїх власних. [78] Причиною цього було те, що вони пильнували за точністю та справедливістю законів; при цьому не настільки приватних угод, наскільки тих, які стосувалися повсякденних занять людей: вони знали, що найкращим людям немає потреби в багатьох приписах, але за допомогою небагатьох постанов можна легко домогтися однодумності і в приватних, і в суспільних справах. [79] Вони мали таку громадянську свідомість, що боролися один з одним не для того, щоб панувати над іншими після загибелі суперників, але щоб поспішити першими зробити добро місту: вони створювали політичні союзи не для особистої вигоди, але для користі народу. [80] Так само керували вони і зовнішніми зносинами: не ображали еллінів, але служили їм; вважали своїм обов'язком бути полководцями, а не тиранами і прагнули до того, щоб їх називали вождями, а не деспотами, вважали рятівниками, а не руйнівниками, і залучали до себе держави добродійством, а не насильством. [81] Їхні слова користувалися більшою довірою, ніж тепер клятви; вони вважали за необхідне твердо дотримуватися укладених угод; вони пишались не стільки владою, скільки розважливістю у житті; вони ставилися до слабших так, як хотіли б, щоб сильніші ставилися до них самих; свої держави вони вважали окремими містами, а загальною вітчизною лише Елладу. [82] Керуючись такими переконаннями і молодших виховуючи в тих самих звичаях, вони показали, воюючи проти полчищ з Азії, приклади такої доблесті, що ще ніхто з поетів або ораторів не зміг сказати про них настільки вартого їхніх подвигів. І я маю для цих поетів суттєве вибачення: хвалити тих, хто перевершив інших своєю доблестю, так само важко, як і тих, хто не зробив нічого доброго; бо в одних немає заслуг, а для інших не знайти гідних слів. [83] Хіба можна знайти слова, сумірні величі цих мужів, що настільки перевершували воїнів, які брали участь у поході на Трою і затратили десять років на одне-єдине місто, а ці за короткий час здолали війська всієї Азії та не тільки врятували свою власну батьківщину, але й звільнили всю Елладу? Перед якими ж подвигами, трудами та небезпеками відступили б вони заради прижиттєвої слави, якщо з такою готовністю йшли на смерть, що принесла їм лише посмертну славу?

[149] І ось головне з усього сказаного: ці люди вдерлися не заради здобичі чи захоплення земель, але виступивши в похід проти самого царя, повернулися назад безпечніше за послів, що здійснюють шлях до царя задля переговорів про дружбу. Тому я гадаю, що у всіх цих випадках ясно доведена слабкість персів: вони назвали безліч поразок на узбережжі Азії, а за вторгнення в Європу понесли суворе покарання (одні з них безславно загинули, інші ганебно врятувалися), і в кінці-кінців були висміяні царедворцями.

[150] І це сталося не випадково, але вийшло цілком зумовлено: бо неможливо для народу, що має таке виховання та управління бути причетним до якогось виду доблесті або встановити переможний трофей після битви з ворогами. Хіба при такому способі життя міг би з'явитися серед них потужний воєначальник або хороший воїн, коли більшість з них представляє

οὐδεπώποτ' ἐβίωσαν, ἅπαντα δὲ τὸν χρόνον διαίουσιν εἰς μὲν τοὺς ὑβρίζοντες τοῖς δὲ δουλεύοντες, ὡς ἂν ἄνθρωποι μάλιστα τὰς φύσεις διαφθαρείεν, καὶ τὰ μὲν σώματα διὰ τοὺς πλοῦτους τρυφῶντες, τὰς δὲ ψυχὰς διὰ τὰς μοναρχίας ταπεινὰς καὶ περιδεεῖς ἔχοντες, ἐξεταζόμενοι πρὸς αὐτοῖς τοῖς βασιλείοις καὶ προκαλινδούμενοι καὶ πάντα τρόπον μικρὸν φρονεῖν μελετῶντες, θνητὸν μὲν ἄνδρα προσκυνοῦντες καὶ δαίμονα προσαγορεύοντες, τῶν δὲ θεῶν μᾶλλον ἢ τῶν ἀνθρώπων ὀλιγωροῦντες. τοιγαροῦν οἱ καταβαίνοντες αὐτῶν ἐπὶ θάλατταν, [152] οὗς καλοῦσι σατράπας, οὐ καταισχύνουσι τὴν ἐκεῖ παιδείυσιν, ἀλλ' ἐν τοῖς ἡθεσι τοῖς αὐτοῖς διαμένουσι, πρὸς μὲν τοὺς φίλους ἀπίστως πρὸς δὲ τοὺς ἐχθροὺς ἀνάνδρως ἔχοντες, καὶ τὰ μὲν ταπεινῶς τὰ δ' ὑπερφάνως ζῶντες, τῶν μὲν συμμάχων καταφρονοῦντες τοὺς δὲ πολεμίουσθεραπεύοντες.

[157] ἔχω δὲ καὶ περὶ τῶν πολιτῶν τῶν ἡμετέρων τοιαῦτα διελεθῆναι. καὶ γὰρ οὗτοι πρὸς μὲν τοὺς ἄλλους, ὅσοις πεπολεμήκασιν, ἅμα διαλλάττονται καὶ τῆς ἔχθρας τῆς γεγεννημένης ἐπιλανθάνονται, τοῖς δ' ἡπειρώταις οὐδ' ὅταν εὖ πάσχωσι χάριν ἴσασι: οὕτως ἀείμηστον τὴν ὀργὴν πρὸς αὐτοὺς ἔχουσιν. καὶ πολλῶν μὲν οἱ πατέρες ἡμῶν μηδισμοῦ θάνατον κατέγνωσαν, ἐν δὲ τοῖς συλλόγοις ἔτι καὶ νῦν ἀρὰς ποιοῦνται, πρὶν ἄλλο τι χρηματίζεω, εἴ τις ἐπικηρυκεῖται Πέρσαις τῶν πολιτῶν: Εὐμολπίδα δὲ καὶ Κήρυκες ἐντῆι τελετῇ τῶν μυστηρίων διὰ τὸ τούτων μῖσος καὶ τοῖς ἄλλοις βαρβάροις εἶργεσθαι τῶν ἱερῶν, ὥσπερ τοῖς ἀνδροφόνοις, [158] προσαγορεύουσιν. οὕτω δὲ φύσει πολεμικῶς πρὸς αὐτοὺς ἔχομεν, ὥστε καὶ τῶν μύθων ἡδιστα συνδιατριβομεν τοῖς Τρωικοῖς καὶ Περσικοῖς, δι' ὧν ἔστι πυνθάνεσθαι τὰς ἐκείνων συμφοράς. εὗροι δ' ἂν τις ἐκ μὲν τοῦ πολέμου τοῦ πρὸς τοὺς βαρβάρους ὕμνουσ πεποιημένους, ἐκ δὲ τοῦ πρὸς τοὺς Ἑλληνας θρήνους ἡμῖν γεγεννημένους, καὶ τοὺς μὲν ἐν ταῖς ἑορταῖς ἀδομένους, τῶν δ' ἐπίταις συμφοραῖς ἡμᾶς μεμνημένους. [159] οἶμαι δὲ καὶ τὴν Ὀμήρου ποιησιν μεῖζω λαβεῖν δόξαν, ὅτι καλῶς τοὺς πολεμήσαντας τοῖς βαρβάροις ἐνεκωμίασε, καὶ διὰ τοῦτο βουληθῆναι τοὺς προγόνους ἡμῶν ἐντιμον αὐτοῦ ποιήσαι τὴν τέχνην ἐν τε τοῖς τῆς μουσικῆς ἄθλοισι καὶ τῇ παιδεύσει τῶν νεωτέρων, ἵνα πολλὰκις ἀκούοντες τῶν ἐπῶν ἐκμανθάνωμεν τὴν ἔχθραν τὴν ὑπάρχουσαν πρὸς αὐτοὺς, καὶ ζηλοῦντες τὰς ἀρετὰς τῶν στρατευσαμένων τῶν αὐτῶν ἔργων ἐκείνοις ἐπιθυμῶμεν.

Παναφεινείσκα 26-28

[26] τῆς μὲν οὖν παιδείας τῆς ὑπὸ τῶν προγόνων καταλειφθείσης τοσούτου δέω καταφρονεῖν, ὥστε καὶ τὴν ἐφ' ἡμῶν κατασταθεῖσαν ἐπαινῶ, λέγω δὲ τὴν τε γεωμετρίαν καὶ τὴν ἀστρολογίαν καὶ τοὺς διαλόγους τοὺς ἐριστικούς καλουμένους, οἷς οἱ μὲν νεώτεροι μᾶλλον χαίρουσι τοῦ δέοντος, εἰν δὲ πρεσβυτέρων οὐδεὶς ἔστιν ὅστις ἂν ἀνεκτοῦσ αὐτοὺς εἰνὰ φήσειεν. [27] ἀλλ' ὅμως ἐγὼ τοῖς ὠρμημένοις ἐπὶ ταῦτα παρακελεύομαι πονεῖν καὶ προσέχειν τὸν νοῦν ἅπασι τούτοις, λέγων ὡς εἰ καὶ μηδὲν ἄλλο δύναται τὰ μαθήματα ταῦτα ποιεῖν ἀγαθόν, ἀλλ' οὖν ἀποτρέπει γε τοὺς νεωτέρους πολλῶν ἄλλων ἀμαρτημάτων. τοῖς μὲν οὖν τηλικούτοις οὐδέποτ' ἂν εὐρεθῆναι νομίζω διατριβὰς ὠφελιμωτέρας τούτων οὐδὲ μᾶλλον πρεπούσας: [28] τοῖς δὲ πρεσβυτέροις καὶ τοῖς εἰς ἄνδρας δεδοκίμασμένοις οὐκέτι φημὶ τὰς μελέτας ταύτας

непорядковану юрбу, недосвідчену в небезпеках, розслаблену на війні, але виховану для рабства краще, ніж наші домашні раби. [151] І навіть ті з них, які користуються найбільшою шанобою, всі, без винятку, живуть, не переймаючись ні суспільними, ні державними інтересами, а весь свій час проводять вони перед одними – хизуючись, перед іншими – рабуючи, як люди, геть зіпсуті за своєю природою: завдяки розкошам їхні тіла зніжені; завдяки безмежній владі однієї людини вони в душі принижені і боязкі. Вишикувавшись біля палацу, укладаючи при царських виходах, прагнучи принизити себе будь-яким способом, вони поклоняються смертній людині, проголошують його божеством, а богами нехтують більше, ніж людьми. [152] А ті з них, яких називають сатрапами, вирушаючи з внутрішньої частини країни до морського узбережжя, не соромляться отриманого виховання, а дотримуються тих самих звичок: з друзями віроломні, боягузи перед ворогами і в житті то плазують, то сповнені пиhi, зневажають союзників і підлещуються до противників.

[157] І про наших громадян я можу навести подібні приклади. Бо й вони одразу змінюють відношення до тих, з ким воювали, і забувають про ворожнечу відразу ж після укладання миру, а до жителів материка не відчують подяки навіть тоді, коли отримують від них якусь послугу: так глибоко і назавжди вкоренився у них гнів на цих людей. Наші батьки багатьох засудили на смерть за співчуття персам, а на зборах ще й тепер, перед початком обговорення справ, виголошують прокляття проти будь-кого з громадян, який вступив у переговори з персами: при посвяченні у містерії, внаслідок ненависті до персів, Евмолпіді та Керікі¹ попри все відлучають від святинь також й інших варварів, так само як людиновбивць. [158] Ми за природою налаштовані до них настільки вороже, що з стародавніх переказів найохочіше розповідаємо про Троянські і Перські війни, з яких можна дізнатися про невдачі персів. Кожен міг би зауважити, що війна з варварами породжує урочисті пісні, а війна з еллінами – похоронні пісні; перші виконуються під час свят, другі – при спогадах про наші нещастя. [159] Я навіть вважаю, що й поеми Гомера здобули велику славу, бо він так велично оспівав тих, хто боровся з варварами; тому наші предки і вирішили відвести його мистецтву почесне місце і в музичних змаганнях, і у вихованні юнацтва, щоб, часто слухаючи його епос, ми дізнавалися б про наших одвічних ворогів і, змагаючись у доблесті з тими, що колись воювали проти них, прагнули до таких же подвигів.

Παναφεινείσκα промова

[26] Я настільки далекий від того, щоб ганити систему виховання, залишену предками, що схвалюю і ту систему, яка встановлена в наші дні; я маю на увазі вивчення і геометрії, й астрономії, і так звані суперечки з наукових питань, які молодше покоління хвалить більше, ніж годиться, а зі старших нема нікого, хто б не стверджував, що вони нестерпні. [27] Але тим, хто рушає до таких занять, я все ж раджу старанно трудитися і скерувати на це всі сили свого розуму, позаяк я гадаю, навіть якщо ці науки і не приносять ніякого іншого добра, вони все-таки відволікають молоде покоління від багатьох інших помилок. Молодь, вважаю, ніколи не знайде більш корисного та гогого проведення часу, [28] але для тих, хто старший, і для чоловіків, що досягли повноліття, такі заняття, вже не

¹ Афініські аристократичні роди VII–II ст. до н.е., чий представники були жрецькими Елевсінських містерій.

ἀρμότειν. ὀρώ γὰρ ἐνίους τῶν ἐπὶ τοῖς μαθήμασι τοῦτοις οὕτως ἀπῆκριβωμένων ὥστε καὶ τοὺς ἄλλους διδάσκειν, οὐτ' εὐκαίρως ταῖς ἐπιστήμαις αἷς ἔχουσι χρωμένους, ἐν τε ταῖς ἄλλαις πραγματεῖαις ταῖς περὶ τὸν βίον ἀφρονεστέρουσ ὄντας τῶν μαθητῶν: ὀκνῶ γὰρ εἰπεῖν τῶν οἰκετῶν. [29] τὴν αὐτὴν δὲ γνώμην ἔχω καὶ περὶ τῶν δημηγορεῖν δυναμένων καὶ τῶν περὶ τὴν γραφὴν τὴν τῶν λόγων εὐδοκιμοῦντων, ὅλως δὲ περὶ ἀπάντων τῶν περὶ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις διαφερόντων. οἶδα γὰρ καὶ τούτων τοὺς πολλοὺς οὐτε τὰ περὶ σφᾶς αὐτοὺς καλῶς διωκηκότας οὐτ' ἐν ταῖς ἰδίαις συνουσίαις ἀνεκτοὺς ὄντας, τῆς τε δόξης τῆς τῶν συμπολιτευομένων ὀλιγωροῦντας, ἄλλων τε πολλῶν καὶ μεγάλων ἀμαρτημάτων γέμοντας: ὥστ' οὐδὲ τούτους ἠγοῦμαι μετέχειν τῆς ἔξεως περὶ ἧς ἐγὼ τυγχάνω διαλεγόμενος. [30] τίνας οὖν καλῶ πεπαιδευμένους, ἐπειδὴ τὰς τέχνας καὶ τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς δυνάμεις ἀποδοκιμάζω; πρῶτον μὲν τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκάστην προσπίπτουσι, καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῆ τῶν καιρῶν ἔχοντας καὶ δυναμένην ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στοχαζέσθαι τοῦ συμφέροντος; [31] ἔπειτα τοὺς πρεπόντους καὶ δικαίως ὀμιλοῦντας τοῖς αἰεὶ πλησιάζουσι, καὶ τὰς μὲν τῶν ἄλλων ἀηδίας καὶ βαρῦτητας εὐκόλως καὶ ῥαδίως φέροντας, σφᾶς δ' αὐτοὺς ὡς δυνατὸν ἐλαφροτάτους καὶ μετριωτάτους τοῖς συνοῦσι παρέχοντας: ἔτι τοὺς τῶν μὲν ἡδονῶν αἰεὶ κρατοῦντας, τῶν δὲ συμφορῶν μὴ λίαν ἠττωμένους, ἀλλ' ἀνδρωδῶς ἐν αὐταῖς διακειμένους καὶ τῆς φύσεως ἀξίως ἧς μετέχοντες τυγχάνομεν: τέταρτον, [32] ὅπερ μέγιστον, τοὺς μὴ διαφθειρομένους ὑπὸ τῶν εὐπραγιῶν μηδ' ἐξισταμένους αὐτῶν μηδ' ὑπερηφάνους γιγνομένους, ἀλλ' ἐμμένοντας τῇ τάξει τῇ τῶν εὐ φρονούντων, καὶ μὴ μάλλον χαίροντας τοῖς διὰ τύχην ὑπάρξασιν ἀγαθοῖς ἢ τοῖς διὰ τὴν αὐτῶν φύσιν καὶ φρόνησιν ἐξ ἀρχῆς γιγνομένοις. τοὺς δὲ μὴ μόνον πρὸς ἐν τούτων ἀλλ' καὶ πρὸς ἅπαντα ταῦτα τὴν ἔξιν τῆς ψυχῆς εὐάρμοστον ἔχοντας, τούτους φημὶ καὶ φρονίμους εἶναι καὶ τελέους ἀνδρας καὶ πάσας ἔχειν τὰς ἀρετάς. [33] περὶ μὲν οὖν τῶν πεπαιδευμένων τυγχάνω ταῦτα γινώσκων. περὶ δὲ τῆς Ὀμήρου καὶ τῆς Ἡσιόδου καὶ τῆς τῶν ἄλλων ποιήσεως ἐπιθυμῶ μὲν εἰπεῖν, οἶμαι γὰρ ἂν παῦσαι τοὺς ἐν τῷ Λυκείῳ ῥαψωδοῦντας τάκεινων καὶ ληροῦντας περὶ αὐτῶν, αἰσθάνομαι δ' ἑμαυτὸν ἔξω φερόμενον τῆς συμμετρίας τῆς συντεταγμένης τοῖς προοιμίαις. [34] ἔστι δ' ἀνδρὸς νοῦν ἔχοντος μὴ τὴν εὐπορίαν ἀγαπᾶν, ἣν ἔχη τις περὶ τῶν αὐτῶν πλεῖω τῶν ἄλλων εἰπεῖν, ἀλλὰ τὴν εὐκαιρίαν διαφυλάττειν ὑπὲρ ὧν ἂν αἰεὶ τυγχάνῃ διαλεγόμενος: ὅπερ ἐμοὶ ποιητέον ἔστιν. περὶ μὲν οὖν τῶν ποιητῶν αὐθις ἐροῦμεν, ἢ μὴ με προανέλη τὸ γῆρας, ἢ περὶ σπουδαιοτέρων πραγμάτων ἔχω τιλέγειν ἢ τούτων.

[207] νῦν δ' ἐπὶ ηνεκὸί σοι τὸν ἐμὸν λόγον, τὸν ἐπιδεικνύντα πολλὰ καὶ δεινὰ Λακεδαιμονίους περὶ τε τοὺς συγγενεῖς τοὺς αὐτῶν καὶ περὶ τοὺς ἄλλους Ἑλλήνας διαπεπραγμένους, πῶς οἶόν τ' ἦν ἔτι σοὶ λέγειν τοὺς ἐνόχους ὄντας τοῦτοις, ὡς τῶν καλλίστων ἐπιτηδευμάτων ἡγεμόνες γεγόνασιν; [208] πρὸς δὲ τοῦτοις κάκεινό σε λέληθεν, ὅτι τὸ παραλελειμμένα τῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ τῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀπάντων οὐχ οἱ τυχόντες εὐρίσκουσιν, ἀλλ' οἱ τὰς τε φύσεις διαφέροντες καὶ μαθεῖν πλεῖστα τῶν πρότερον εὐρημένων δυνηθέντες καὶ προσέχειν τὸν νοῦν τῷ ζητεῖν μάλλον τῶν ἄλλων ἐβελήσαντες. [209] ὧν Λακεδαιμόνιοι πλέον ἀπέχουσι τῶν βαρβάρων: οἱ μὲν γὰρ ἂν φανεῖεν πολλῶν εὐρημάτων καὶ μαθητῶν καὶ διδάσκαλοι γεγονότες, οὗτοι δὲ τοσοῦτον ἀπολελειμμένοι τῆς κοινῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας εἰσὶν ὥστ' οὐδὲ γράμματα μάθάνουσιν, ἃ τηλικαύτην ἔχει δύναμιν ὥστε τοὺς ἐπισταμένους καὶ χρωμένους αὐτοῖς μὴ μόνον ἐμπείρους γίνεσθαι τῶν ἐπὶ τῆς ἡλικίας τῆς αὐτῶν πραχθέντων ἀλλὰ καὶ τῶν πῶποτε γενομένων. [210] ἀλλ'

πασοῦν. Ἀδγε серед тих, хто настільки ретельно вивчив усі ці науки, що аж уже навчає інших, я зауважую людей, які не в змозі правильно користуватися набутими знаннями, а в інших життєво важливих справах вони самі як учні, – не наважуюсь сказати, як простолюд. [29] Те саме я думаю і про тих людей, що мають здібності до публічних виступів, і про уславлених укладачів промов, загалом про всіх, хто вирізняється майстерністю, знаннями та здібностями. Я знаю, що серед них багато хто погано влаштував і свої особисті справи, і вони нестерпні у спілкуванні з домашніми, нехтують думкою своїх співгромадян і обтяжені багатьма іншими недоліками: так що, я гадаю, ці люди не мають таких якостей, про які я веду мову. [30] Кого ж у такому разі я називаю вихованими людьми, якщо я відхиляю майстерність, знання і здібності? Це насамперед ті, хто добре справляється з повсякденними справами, а також мають славу людей, які вміло пристосовуються до обставин і здатні якнайкраще добиватися того, що корисно. [31] Далі, виховані люди – це ті, хто гідно і справедливо спілкується з близькими, легко і терпляче переносить чужу непривітність і важкий характер та проявляє себе у спілкуванні, наскільки це можливо, дуже лагідним і стриманим. Нарешті, це люди, що завжди беруть верх над жагою насолоди, не надто сильно упокорюються нещастями, в яких вони поводяться мужньо і є достойними тих природних якостей, якими ми всі наділені. По-четверте, [32] що найважливіше, це ті, кого не псує успіх, вони не змінюються, не стають зарозумілими, але залишаються у межах, властивих розсудливим людям, і не більше радіють благам, дарованим долею, ніж спершу посталим завдяки власним природним якостям і розсудливості. І ті люди, чий душевний якість відповідають не лише одній із зазначених характеристик, але злагоджено поєднують усі з них, на моє переконання, є мудрими і досконалими мужами, що мають усі чесноти. [33] Ось так я розумію, хто такі виховані люди. Я б охоче поговорив також і про поезію Гомера, Гесіода та інших поетів і я гадаю, що змусив би замовкнути тих, хто в Лікеї виголошує їхні поеми і несе про них всяку нісенітницю, але відчуваю, що вийшов за межі сумірності [частин промови], встановлені для вступу. [34] Адже людині, що має здоровий глузд, не годиться захоплюватися своїми можливостями, навіть якщо вона і може сказати більше за інших, але варто користатися зручною нагодою, щоб сказати те, про що говорить завжди: те саме слід вчинити і мені. Тож про поетів ми будемо говорити пізніше, якщо раніше мене не зведе в могилу старість і якщо мені не буде що сказати про справи, важливіші за ці.

[207] Тепер же, після того як ти похвалив мою промову, яка доводить, що лакедемоняни завдали багато зла і своїм родичам, і іншим еллінам, як ти можеш називати людей, винних у таких злочинах, провідниками найпрекрасніших упроваджень? [208] Крім того, ти ще не зауважив, що невідомі раніше заняття, мистецтва і все інше відкривають люди не випадкові, але обдаровані від природи, що змогли засвоїти значну частину попередніх винаходів та більш ревно, ніж інші, побажали докласти всіх сил свого розуму до пошуків нового. [209] Але саме у цьому лакедемоняни обділені навіть більше, ніж варвари: видається, що варвари були як учнями, так і вчителями багатьох винаходів; лакедемоняни ж, навпаки, настільки відстали і у спільній освіті, і у філософії, що навіть не вивчають грамоти, але ж грамота має настільки велике значення, що ті, хто навчений і

ὁμως σὺ καὶ τοὺς τῶν τοιοῦτων ἀμαθεῖς ὄντας ἐτόλμησας εἶπεῖν ὡς εὐρεταὶ τῶν καλλίστων ἐπιτηδευμάτων γεγόνασαι, καὶ ταῦτ' εἰδὼς ὅτι τοὺς παῖδας τοὺς ἑαυτῶν ἐθίζουσι περὶ τοιαύτας πραγματείας διατρίβειν, ἐξ ὧν ἐλπίζουσιν αὐτοὺς οὐκ εὐεργέτας γενήσεσθαι τῶν ἄλλων, ἀλλὰ κακῶς ποιεῖν μάλιστα δυνήσεσθαι τοὺς Ἕλληνας. [211] ἃς πάσας μὲν διεξιῶν πολὺν ὄχλον ἐμαυτῶν τ' ἂν παράσχοιμι καὶ τοῖς ἀκούουσιν, μίαν δὲ μόνον εἰπὼν, ἦν ἀγαπῶσι καὶ περὶ ἦν μάλιστα σπουδάζουσιν, οἶμαι δηλώσειν ἅπαντα τὸν τρόπον αὐτῶν. ἐκεῖνοι γὰρ καθ' ἐκάστην τὴν ἡμέραν εὐθύς ἐξ εὐνῆς ἐκπέμπουσι τοὺς παῖδας, μεθ' ὧν ἂν ἕκαστοι βουληθῶσι, λόγῳ μὲν ἐπὶ θήραν, ἔργῳ δ' ἐπὶ κλωπεῖαν τῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς κατοικούντων: [212] ἐν ἧ συμβαίνει τοὺς μὲν ληφθέντας ἀργύριον ἀποτινεῖν καὶ πληγὰς λαμβάνειν, τοὺς δὲ πλεῖστα κακουργήσαντας καὶ λαθεῖν δυνηθέντας ἐν τε τοῖς παισὶν εὐδοκίμειν μᾶλλον τῶν ἄλλων, ἐπειδὴν δ' εἰς ἄνδρας συντελῶσιν, ἦν ἐμμείνωσι τοῖς ἡθεσιν οἷς παῖδες ὄντες ἐμελέτησαν, ἐγγὺς εἶναι τῶν μεγίστων ἀρχῶν. [213] καὶ ταύτης ἦν τις ἐπιδείξει παιδείαν μᾶλλον ἀγαπωμένην ἢ σπουδαιότεραν παρ' αὐτοῖς εἶναι νομιζομένην, ὁμολογῶ μὴδὲ ἀληθὲς εἰρηκέναι μὴδὲ περὶ ἐνὸς πῶποτε πράγματος. καίτοι τί τῶν τοιοῦτων ἔργων καλόν ἐστίν ἢ σεμνόν, ἀλλ' οὐκ αἰσχύνῃς ἄξιον; πῶς δ' οὐκ ἀνοήτους χρῆ νομίζειν τοὺς ἐπαινοῦντας τοὺς τοσοῦτον τῶν νόμων τῶν κοινῶν ἐξεστηκότας καὶ μὴδὲν τῶν αὐτῶν μήτε τοῖς Ἕλλησι μήτε τοῖς βαρβάροις γινώσκοντας; [214] οἱ μὲν γὰρ ἄλλοι τοὺς κακουργοῦντας καὶ κλέπτοντας πονηροτέρους τῶν οἰκετῶν νομίζουσιν, ἐκεῖνοι δὲ τοὺς ἐν τοῖς τοιοῦτοις τῶν ἔργων πρωτεύοντας βελτίστους εἶναι τῶν παιδῶν ὑπολαμβάνουσι καὶ μάλιστα τιμῶσιν. καίτοι τίς ἂν τῶν εὐφρονούντων οὐκ ἂν τρίς ἀποθανεῖν ἔλοιτο μᾶλλον, ἢ διὰ τοιοῦτων ἐπιτηδευμάτων γνωσθῆναι τὴν ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς ποιούμενος;

[215] ταῦτ' ἀκούσας θρασέως μὲν οὐδὲ πρὸς ἐν ἀντεῖπε τῶν εἰρημένων, οὐδ' αὐτὸν παντάπασιν ἀπεσιώπησεν, ἀλλ' ἔλεγεν ὅτι "οὐ μὲν πεποιῆσαι τοὺς λόγους" ἐμὲ λέγων "ὡς ἅπαντ' ἀποδεχομένου μου τάκεῖ καὶ καλῶς ἔχειν νομίζοντος: ἐμοὶ δὲ δοκεῖς περὶ μὲν τῆς τῶν παιδῶν αὐτονομίας καὶ περὶ ἄλλων πολλῶν εἰκότως ἐπιτιμᾶν ἐκεῖνοις, [216] ἐμοῦ δ' οὐ δικαίως κατηγορεῖν. ἐγὼ γὰρ ἐλυπήθην μὲν τὸν λόγον ἀναγινώσκων ἐπὶ τοῖς περὶ Λακεδαιμονίων εἰρημένοις, οὐμὴν οὕτως ὡς ἐπὶ τῷ μὴδὲν ἀντεπεῖν ὑπὲρ αὐτῶν δύνασθαι τοῖς γεγραμμένοις, εἰθισμένος τὸν ἄλλον χρόνον ἐπαινεῖν. εἰς τοιαύτην δ' ἀπορίαν καταστάς εἶπον ὅπερ ἦν λοιπόν, ὡς εἰ καὶ μὴδὲν δι' ἄλλο, διὰ γ' ἐκεῖνο δικαίως ἂν αὐτοῖς ἅπαντες χάριν ἔχοιμεν, ὅτι τοῖς καλλίστοις τῶν ἐπιτηδευμάτων χρώμενοι τυγχάνουσιν. [217] ταῦτα δ' εἶπον οὐ πρὸς τὴν εὐσέβειαν οὐδὲ πρὸς τὴν δικαιοσύνην οὐδὲ πρὸς τὴν φρόνησιν ἀποβλέψας, ἃ σὺ διήθεες, ἀλλὰ πρὸς τὰ γυμνάσια τάκεῖ καθεστηκότα καὶ πρὸς τὴν ἄσκησιν τῆς ἀνδρίας καὶ τὴν ὁμόνοιαν καὶ συνόλως τὴν περὶ τὸν πόλεμον ἐπιμέλειαν, ἅπερ ἅπαντες ἂν ἐπαινοῖεν, καὶ μάλιστ' ἂν αὐτοῖς ἐκεῖνους χρῆσθαι φήσειαν".

[218] ταῦτα δ' αὐτοῦ διαλεχθέντος ἀπεδεξάμην μὲν, οὐχ ὡς διαλυόμενον ὄντι τῶν κατηγορημένων, ἀλλ' ὡς ἀποκρυπτόμενον τὸ πικρότατον τῶν τότε ῥηθέντων οὐκ ἀπαιδεύτως ἀλλὰ νοῦν ἔχοντως, καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἀπολελογημένον σφρονέστερον ἢ τότε παρρησιασάμενον: οὐ μὴν ἀλλ' ἐκεῖν' ἔασας περὶ αὐτῶν τούτων ἔφασκον κατηγορίαν ἔχειν πολὺ δεινότεραν ἢ περὶ τῆς τῶν παιδῶν κλωπεῖας. [219] "ἐκεῖνοις μὲν γὰρ τοῖς ἐπιτηδεύμασιν ἐλυμαίνοντο τοὺς αὐτῶν παῖδας, οἷς δ' ὀλίγῳ πρότερον σὺ διήθεες, τοὺς Ἕλληνας ἀπώλλυσαν. ῥᾶδιον δ', ὡς οὕτως εἶχε ταῦτα, συνιδεῖν. οἶμαι γὰρ ἅπαντας ἂν ὁμολογήσαι κακίστους ἄνδρας εἶναι καὶ μεγίστης ζημίας ἀξίους, ὅσοι τοῖς πράγμασι τοῖς εὐρημένοις ἐπ' ὠφελίᾳ, τούτοις ἐπὶ βλάβῃ χρώμενοι τυγχάνουσι, [220] μὴ πρὸς

користується нею, обізнані не лише про події свого часу, а й про те, що відбувалося колись. [210] Однак ти наважився твердити, що настільки неотесані люди були винахідниками таких прекрасних упроваджень, хоча тобі також відомо, що і дітей своїх лакедемоняни не звикли привчати до таких справ, завдяки яким їхні сини, як вони сподіваються, не тільки не стануть благодійниками інших, але зможуть заповідати еллінам якнайбільше зла. [211] Якщо я викладу докладно про всі ці справи, буде неприємно і мені, і слухачам, тому розповівши ж лише про одну, зате про таку, якій спартанці віддають перевагу і про яку вони з найбільшою старанністю піклуються, я, вважаю, дам ясне уявлення про їхній спосіб життя. Так от щодня, як тільки хлопчики встануть з ліжка, спартанці посилають їх з тими друзями, яких кожен з них собі вибере, на словах – на полювання, а на ділі – красти у сільських жителів: [212] при цьому так заведено, що хлопчики, яких схоплять, платять штраф і отримують побої, а хто сильніше нашкодить і зуміє втекти, має серед інших дітей найбільшу славу. Коли ж діти стають дорослими чоловіками, то ті з них, хто дотримується звичок, у яких вони вправлялися у дитинстві, швидко досягають найвищих посад. [213] І нехай хтось укаже спосіб виховання, якому спартанці віддають більшу перевагу, ніж цьому, і про який піклуються з більшим завзяттям, я погоджусь, що ніколи не сказав ні слова правди про жодну справу. Втім, хіба серед спартанських справ є хоча б одна прекрасна і почесна, а не заслуговує на осуд? Хіба не слід вважати божевільними тих, хто вихваляє людей, настільки далеких від загальних законів і навіть не знайомих з жодним із законів не лише еллінських, а й варварських? [214] У інших народів злочинців і злодіїв вважають найгіршими навіть серед рабів, а у спартанців дітей, які мають першість у подібних справах, вважають найкращими і найвище цінують. Далекі, хто із розумних людей не вважав би за краще тричі померти, ніж прославитися як людина, що у подібних заняттях вправляє / тренує свою звиягу?

[215] Коли мій колишній учень все це вислухав, у нього не вистачило нахабства заперечити хоча б проти чогось одного, однак зовсім промовчати він все ж таки не зміг і сказав: "Ти (маючи на увазі мене) говориш так, ніби я схвалюю і вважаю прекрасними всі тамтешні порядки, але, мені здається, у потуранні вільностям дітей, та й багатьох інших справ, які ти в них засуджуєш з достатньою підставою, [216] ти звинувачуєш мене несправедливо. Звичайно, читаючи цю промову, я був засмучений сказаним про лакедемонян, але аж ніяк не настільки, щоб я, звиклий в інший час вихвалити спартанців, не міг тобі нічого заперечити на їхній захист. Потрапивши у таке скрутне становище, я сказав те, що мені залишалось, а саме: навіть якби не існувало нічого іншого, нам усім варто було б дякувати спартанцям хоча б за те, що вони дотримуються прекрасних упроваджень. [217] І я сказав таке, не маючи на увазі ні благочестя, ні справедливості, ні розсудливості, які ти заперечив, але фізичні тренування, які там запроваджені, вправляння у мужності, одностайність громадян і загалом турботу спартанців про військову справу. Ці заняття схвалив би кожен, погодившись також і з тим, що у них вони дуже розвинені".

[218] Сказане ним я не сприйняв як серйозне заперечення хоча б на деякі з моїх звинувачень, але як намагання приховати / замаскувати найбільш прикре з того, що раніше було сказано, бо заперечував він уже спритно і розважливо та висловлювався з інших питань не так відверто, як раніше. Попускаючи це, я заявив, що

τοὺς βαρβάρους μηδὲ πρὸς τοὺς ἀμαρτάνοντας μηδὲ πρὸς τοὺς εἰς τὴν αὐτῶν χώραν εἰσβάλλοντας, ἀλλὰ πρὸς τοὺς οἰκειοτάτους καὶ τῆς αὐτῆς συγγενείας μετέχοντας: ἅπερ ἐποῖον Ἕπαρτιάται. καίτοι πῶς οἷόν ἐστι φάσκειν καλῶς χρῆσθαι τοῖς περὶ τὸν πόλεμον ἐπιτηδεύμασιν, οἵτινες οὐς προσήκε σῶζειν, τοὺτους ἀπολλύοντες ἅπαντα τὸν χρόνον διετέλεσαν; [221] "ἀλλὰ γὰρ οὐ σὺ μόνος ἀγνοεῖς τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασιν, ἀλλὰ σχεδὸν οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων. ἐπειδὴν γάρτινας ἴδωσιν ἢ πύθωνται παρά τινων ἐπιμελῶς διατρίβοντας περὶ τὰ δοκοῦντ' εἶναι καλὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων, ἐπαινοῦσι καὶ πολλοὺς λόγους ποιοῦνται περὶ αὐτῶν, οὐκ εἰδότες τὸ συμβησόμενον. [222] χρῆ δὲ τοὺς ὀρθῶς δοκιμάζειν βουλομένους περὶ τῶν τοιούτων ἐν ἀρχῇ μὲν ἡσυχίαν ἄγειν καὶ μηδεμίαν δόξαν ἔχειν περὶ αὐτῶν, ἐπειδὴν δ' εἰς τὸν χρόνον ἐκείνον ἔλθωσιν, ἐν ᾧ καὶ λέγοντας καὶ πράττοντας αὐτοὺς ὄψονται καὶ περὶ τῶν ἰδίων καὶ περὶ τῶν κοινῶν, τότε θεωρεῖν ἀκριβῶς ἕκαστον αὐτῶν, [223] καὶ τοὺς μὲν νομίμως καὶ καλῶς χρωμένους οἷς ἐμελέτησαν ἐπαινεῖν καὶ τιμᾶν, τοὺς δὲ πλημμελοῦντας καὶ κακουροῦντας ψέγειν καὶ μισεῖν καὶ φυλάττεσθαι τὸν τρόπον αὐτῶν, ἐνθυμουμένους ὡς οὐχ αἱ φύσεις αἱ τῶν πραγμάτων οὐτ' ὠφελοῦσιν οὔτε βλάπτουσιν ἡμᾶς, ἀλλ' ὡς αἱ τῶν ἀνθρώπων χρήσεις καὶ πράξεις ἅπαντων ἡμῖν αἴτιαι τῶν συμβαινόντων εἰσίν. [224] γνοίη δ' ἂν τις ἐκέιθεν: τὰ γὰρ αὐτὰ πανταχῇ καὶ μηδαμῇ διαφέροντα τοῖς μὲν ὠφέλιμα τοῖς δὲ βλαβερὰ γίνονται. καίτοι τὴν μὲν φύσιν ἕκαστον τῶν ὄντων τὴν ἐναντίαν αὐτῇ καὶ μὴ αὐτῇ οὐκ εὐκόλον ἐστίν: τὸ δὲ μηδὲν τῶν αὐτῶν συμβαίνειν τοῖς ὀρθῶς καὶ δικαίως πράττουσι καὶ τοῖς ἀσελγῶς τε καὶ κακῶς, τίτι τῶν ὀρθῶς λογιζομένων οὐκ ἂν εἰκότως ταῦτα γίνεσθαι δόξειεν; [225] ὁ δ' αὐτὸς οὗτος λόγος καὶ περὶ τὰς ὁμοιοῦσιν ἂν ἀρμόσειεν: καὶ γὰρ ἐκείναι τὴν φύσιν εἰσὶν οὐκ ἀνόμοιοι τοῖς εἰρημένοις, ἀλλὰ τὰς μὲν αὐτῶν εὐροίμεν ἂν πλείστων ἀγαθῶν αἰτίας γιγνομένης, τὰς δὲ τῶν μεγίστων κακῶν καὶ συμφορῶν. ὧν μίαν εἶναι φημι καὶ τὴν Σπαρτιατῶν: εἰρήσεται γὰρ τάληθές, εἰ καὶ τισὶ δόξω λίαν παράδοξα λέγειν".

маю ще важчі звинувачення для спартанців, ніж крадіжки, що вчиняють діти. [219] "Справді, – сказав я, – такими заняттями вони псували лише власних дітей, а ось тими справами, які ти щойно назвав, вони погубили еллінів. І легко можна побачити, що все відбувалося саме так. Я гадаю, що всі вважали б найпідлішими людьми, гідними найсуровішого покарання, тих, хто використовує на шкоду засоби, винайдені для того, щоб приносити користь, [220] і при цьому застосовує їх не проти варварів і не для покарання злочинців, і навіть не для боротьби з ворогом, що вдерся на їхні землі, але проти найближчих друзів, ще й споріднених за походженням: саме так і чинили спартанці. Проте як можна, будучи благочестивим, стверджувати, що спартанці гідно користуються військовими засобами, якщо вони постійно знищували тих, кого їм належало захищати? [221] Далєбі, не ти один, але майже всі елліни помиляються щодо того, хто ж правильно користується такими речами. І справді, варто їм тільки побачити або дізнатися від когось про те, що ти чи інші люди ревно займаються справами, які визнаються прекрасними, як цих людей вони вже й хвалять, і виголошують про них безліч промов, не знаючи, що з їхніх справ вийде. [222] Але ті, хто хочуть правильно судити про цих людей, спочатку повинні зберігати спокій і ухилитися від упередженої думки, а як надійде час, коли можна буде побачити, що ці люди говорять і як вони діють у приватних справах та громадських, тоді необхідно уважно спостерігати за кожним із них. [223] І тих, хто користується законними та гарними засобами у справах, якими вони займаються, варто хвалити і шанувати. А тих, хто чинить несправедливо і завдає шкоди, потрібно засуджувати, ненавидіти і побоюватися їхнього способу життя. Також необхідно усвідомлювати, що речі за своєю природою не можуть бути для нас корисними чи шкідливими, а причинами всього, що з нами відбувається, є діяльність і вчинки людей. [224] Звідси можна збагнути таке: речі, як на них не глянь, подібні і нічим між собою не відрізняються, для одних людей корисні, а для інших шкідливі. І все-таки неадекватно виходить, щоб природа кожної речі була протилежна самій собі, а не залишалася однією і тією ж; якщо не те саме трапляється з людьми, що діють розумно і справедливо, і тими, що поведуться безсоромно і нахабно, то хто, правильно міркуючи, не вважатиме це цілком природним? [225] Те саме міркування пасує до однотайності громадян: природа цієї однотайності подібна до природи тих речей, про які ми говорили: у злагоді громадян в одних випадках можна знайти причину численних благ, а в інших – причину найбільших нещастів і бід".

Джерела фінансування. Фінансування забезпечено Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

Isocrates. (n. d.). *Panegyricus*. L. 14. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/xmlchunk?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0143%3Aspeech%3D4%3Asection%3D1>
Isocrates. (n. d.). *Panathenaicus*. L. 12. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/xmlchunk?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0143%3Aspeech%3D12%3Asection%3D1>
Liddell, H.G., & Scott, R. (1940). *A Greek-English Lexicon*. 9th ed. Oxford University Press.

References

Isocrates. (n. d.). *Panegyricus*. L. 14. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/xmlchunk?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0143%3Aspeech%3D4%3Asection%3D1>
Isocrates. (n. d.). *Panathenaicus*. L. 12. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/xmlchunk?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0143%3Aspeech%3D12%3Asection%3D1>
Liddell, H.G., & Scott, R. (1940). *A Greek-English Lexicon*. 9th ed. Oxford University Press.

Отримано редакцією журналу / Received: 20.05.25
Схвалено до друку / Accepted: 30.09.25

Lesia ZVONSKA, DSc (Philol.), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-5361-3554
e-mail: l.zvonska@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

ISOCRATES ON THE EDUCATION OF CITIZENS: UKRAINIAN TRANSLATION

The first translation into Ukrainian of fragments from the speeches "Panegyricus" and "Panathenaicus" by the Athenian orator Isocrates is offered. The excerpts we have selected are devoted to describing the principles of Athenian paideia for the formation of ideal citizens and society, highlight the role and significance of philosophy and rhetoric in this, and also contain criticism of other systems of education (Spartan, Persian).

Keywords: *Isocrates, "Panegyricus", "Panathenaicus", ancient rhetoric, paideia, ancient Greek literature.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.